

ezzel a Benkő-életmű körül nem záródtak le, hanem új szakaszba jutottak, s tudománytörténetünk örömeire „A Transsilvania

specialis e sorok írójának fordításában, bevezetőjével és jegyzeteivel kiadás előtt” áll.

Imre Mihály

SZALAI ANNA: PÁLYAKEZDŐ ÉVEK PEST-BUDÁN. HORVÁT ISTVÁN ÉS ÍRÓBARÁTAI 1800–1815

Bp., 1990. Szépirodalmi Kk. 362 l.

Szalai Anna nemcsak érdekes, hanem fontos témához is nyúlt: felismerte, hogy mennyi felfedeznivalót rejtget még a 19. század első két évtizedének irodalomtörténete. Igaz, ez a rátalálás nem egyedül az ő érdeme, hiszen a megnövekedett érdeklődésről egy nemrégiben megjelent, sok évig elfektetett tanulmánykötet is árulkodik (*Klasszika és romantika között*. Szerk. Kulín Ferenc és Margócsy István. Bp., 1990. Szépirodalmi). Az viszont feltétlenül a szerzőt dicséri, hogy részt kívánt venni abban az irodalomtörténeti szemléletváltásban, amely ebben az igen gyakran átmenetként kezelt periódusban egy önálló — noha stílustörténetileg meghatározhatatlan — korszak jellemzőit kísérel meg körülírni. Szalai Anna teljes joggal érezte szűkösen a mfelemzésre koncentráló, hagyományos irodalomtörténeti megközelítést. Az általában Kazinczy felől láttatott évtizedeket megpróbálta a pesti egyetem szellemi erőteréből kiindulva interpretálni — azaz egy korszak gondolati-közérzeti-eszmei állapotát akarta megragadni. Indokoltan állította a középpontba Horvát Istvánt. A tudatosan organizátori szerepre készülődő Horvátban világosabban felismerhetők a korabeli értelmiség helyzet-érzékelésének árnyalatai, fázisai — éppen a betölteni vágyott szellemi, egzisztenciális pozíciónak és a valódi képességeknek a feszültsége miatt. Mindezt ráadásul átszínezi — s az elemzésnek erre feltétlenül tekintettel kell lennie — , hogy itt nemzedéki készülődés is folyt: az új, magát nagyra hivatottnak érző generáció bizonyos magatartásbeli, világnézeti, esztétikai stb. normákat továbbvihetőknek, másokat elvetendőnek ítél. A pezsgés állapotának érzékelését pedig megkönnyíti a könnyen hozzáférhető, nagyrészt kiadott források bősége: rendelkezésre áll a Kazinczy-levelezés, a Horvát — Ferenczy-levelezés, naplók stb. — Szalai Anna a jegyzetekben részlete-

sen felsorolja, mire támaszkodott. Komoly csapda ez a mennyiségre jelentős, de meg lehetően egyoldalú anyag: a szerzőt be is csapta, hiszen azt hitte, el lehet végezni a munkát pusztán *ezek alapján*, pedig csak *ezek segítségével* lehet. A bevezetőben nyíltan kimondta: „Az a föltételezésem, hogy Horvát és barátai naplóján és levelein keresztül be tudom mutatni a század első másfél évtizede irodalmi-szellemi életének — hozzájuk kötődő — legjellemzőbb eseményeit.” (12.) A jegyzetekben pedig hitelesítő előfutárként Fábri Anna és Poór János munkáira hivatkozik, mondván, ők is a „magán és társas kapcsolatokon keresztül” vizsgálódnak, és „vállalkoznak mentalitástörténet írására” (334.) S itt érdemes egy pillanatra megállni. Szalai Anna számára — a monográfia tanúsága szerint — kényelmes megoldást sugallt a mentalitástörténet mint szempont: kigyűjtötte a levelekből, naplókából, esetleg művekből a személyes kapcsolatokra vonatkozó adatokat, sorba rendezte és némi kommentárral összefűzte őket. Ez módszertanilag zsákutcának bizonyult, mert a szerző nem konstruálta meg azt a forrásbázist, amely alkalmas lett volna a szembesítéseknek, a vélemények, elfogultságok korrigálásának műveletére, más szóval az elemi forráskritikára. Hiába emlegette Poór könyvét (*Kényszerpályák nemzedéke 1795–1815*. Bp., 1988. Gondolat), nem vette észre igazi tanulságát: Poór János munkájának ugyanis ebből a szempontból nem az a legfőbb érdeme, hogy a levelezéseket, naplókat fölhasználja, hanem az, hogy ezeket is. Ráadásul úgy, hogy mindezek az elemzésnek csupán egyik faktorát adják; árnyalják, hitelesítik a történeti forrásokból kirajzolódó gazdaság- és társadalomtörténeti képet. Ehhez a módszerhez azonban csak úgy lehet eljutni, ha nem felejtjük el, amit a szerző láthatólag elfelejtett: a mentalitástörténet alapvetően történeti megközelítés. Az emberi viszony-

latok árnyalt elemzése elképzelhetetlen annak a tágabb, történelmi kontextusnak a fölrajzolása nélkül, ami a kapcsolatok keretét adja. Ez pedig csakis egy bőséges, sok szempontot tartalmazó forrásanyag segítségével oldható meg. Ha valaki eljutott egy korszak ismeretének erre a fokára, akkor lehet képes megszólaltatni azt a sajátos forráscsoportot is, amit Szalai Anna e könyvében totalizált és kizárólagossá tett. A monográfia sikerületlensége végső soron erre vezethető vissza. A könyv egy-két elszólásából kiderül, hogy Horvát és Ferenczy olvasták egymás naplóját (52., 141.), tehát részben egymásnak is írták; Ferenczy pedig a Horváthoz intézett leveleiben sokszor messzemenően igazodott barátja erősebb egyéniségéhez. Az egyébként is egyenemű forrásbázis ennyivel is egyoldalúbb, szinte kizárólag Horvát nézeteit, véleményeit tükrözi — törvényszerű tehát, hogy Szalai Anna teljesen azonosulni kénytelen hőse szemléletével, ha már nem gondoskodott az ellenőrzésről. A szerző föltesz olyan kérdéseket, amelyekre pusztán a levelekre, naplókra támaszkodva csak fogyatékos válasz adható — s ő megelégszik ezzel a válasszal, pedig — igaz, nagyobb erőfeszítéssel — el lehetett volna jutni hiteles interpretációhoz is. Például ha egyszer külön fejezetet szentelt annak a problémának, hogy Horvát miért nem lehetett Révai Miklós örökébe a pesti egyetlen magyar tanszéket (*Révai halála — Horvát sikertelen pályázata*, 169–208.), akkor miért nem szembesítette anyagát a Helytartótanács irataival, amelyek a döntés mechanizmusáról és az igazi okokról tanúskodnak? Vagy ha idéz egy Ferenczy emlegette helytartótanácsi rendeletet, miért nem néz utána magának az eredeti intézkedésnek — már csupán azért is, hogy a levélfő hitelességét ellenőrizze? (64.) Vagy ha a szerző csupán csodálkozni tud azon, hogy az egyetemi fegyelmi rendszabályok szigorúsága ellenére az ifjak miképpen lehettek ennyire féktelenek, miért nem nézett bele legalább az Egyetemi Levéltár fondjába? (103.) Nyilvánvaló, hogy mindehhez történeti kutatómunkára lett volna szükség — de ezt sajnos nem lehet megtakarítani egy ilyen karakterű monográfiánál. Az ellenpontozás nélküli forráskövetés ugyanis még akkor is elbizonytalanítja az értelmezést, ha csak egy levélrészletről van szó; a legkifívőbb példa erre Ferenczy 1807. má-

jus 13-i levelének interpretálása. A gondosan végigidézett szövegegység valószínűsíti, hogy Horvát majdani felesége, Trézsi minimum rossz hírfő nőszemély, maximum prostituált volt (96.) A szerző elsiklik e következtetés lehetősége mellett, így nem csoda, hogy még néhányszor beleütközik Horvát szerelmének és házasságának a rejtélyébe, például éppen a sikertelen pályázat kapcsán (187.). A kommentártól való tartózkodás természetes jele és következménye az anyagismeret hézagosságának: a szerző kénytelen ahhoz ragaszkodni, amit ismer — és ahonnan ismeri. Távlát híján nemcsak Horvát konfliktusainak igazi tétjére nem derül fény: arra se kapunk választ, hogy mit jelentett Horvát karrierje számára Ürményi József mint munkaadó. Pedig ezt már csak azért is jó lett volna föl-tárni, mert a nevelőség a korszak tipikus értelmiségi életformája volt, s a mobilitás lehetséges eszközeként is funkcionált. A kapcsolatok mint a társadalmi emelkedés alkatrészei: erre a problémakörre valóban a mentalitástörténet szemszögéből lehetett volna rálátni — s végképp elégtelen csupán Horvát levele és óhatatlanul elfogult levelei alapján bemutatni alkalmazott és munkaadó viszonyát. Talán már elég is a nem meggyőző részletek felsorakoztatásából. Bizonyos fokig megtévesztő egyébként, ha ezt a könyvet — mint eddig tettem — mentalitástörténetnek tekintem: attól ugyanis még nem az, hogy egy sajátos nézőpontot tükröz, felemás forrásanyag emberi viszonylatokat érintő részleteit megbízható filológiai pontossággal összefoglalja. Sőt, a feldolgozás módszere nem is lehet kérdéses, mert itt igazából nem ezzel, hanem már az ezt megelőző fázissal, a forrásfeltárással vannak elemi gondok.

Horvát pályakezdése egy bizonyos értelemben máig eleven nemzeti romantikus történetiszemlélet kialakulásának és kialakításának az időszaka; a később rögeszmévé — gyakran Horvát személyes rögeszméjévé — torzult és az adott szaktudományok (történettudomány, nyelvészet stb.) számára csak intő példaként citált vélekedések ekkor még a diszciplínákra osztás előtti stádiumban tanulmányozhatók. Megragadható ilyenformán az elhatárolódás és az integrálódás fázisa, s válaszolni lehet arra, hogy ez az ideológiai képződmény mennyire egyéni teljeseítmény vagy mennyire kollektív alko-

tás. A kérdések szaporíthatók: mik voltak az okai szívós továbbélésének, tartós hatásának; mennyire volt változatlan konstrukció; mely elemeket tudta fokozatosan magába építeni és így tovább. Nem szabad elfeledkezni arról, hogy Toldy Ferenc sok mindent átvett Horváttól, s bizonyos nemzeti mitológémák az ő közvetítésével kanonizálódtak. Nem csupán Horvát néhány konkrét fölvetése, hanem módszere, szemlélete is továbbélt — még ha némileg megfegyvelmezett formában is. Szalai Anna csodálkozása, hogy Toldy egy feltevést tényként kezel (149.), ennek ismeretében indokolatlan. Az ideológia kiéptülésének álmóságait persze csak akkor lehetett volna kijelölni, ha a szerző figyelme a szövegekben megbújó ideologikus mozzanatokra irányult volna. Sajnos, Szalai Anna ezt nem tartotta feladatának. Pedig megfogalmazott egy olyan gondolatot, amelynek összes következményét érdemes lett volna megfontolni: Horvát mindenütt magyarokat feltételező őskeresési buzgalma — szerinte — a magyarosítás gyakorlati kudarcának belátása vagy megsejtése lehet (21.). Ha a szerző ezen a nyomon kívánt volna továbbhaladni, nyilván feltűnik neki, hogy Horvát nagyszámú elmarasztaló megjegyzése a nemzetiségiekről nem valami eredendő fobia jele, hanem inkább az automómiát a másoktól való elhatárolódással megteremteni akaró értelmiségi etnikai síkra kivetített gesztusait dokumentálja. Így talán magyarázható az az ellentmondás is, amivel Szalai Anna nem nagyon tud mit kezdeni (44.), hogy miképpen barátkozhatott Horvát a később megtagadott Rachovetz-cel és Markovicsal, ha leveleiben már ekkor kifejtette elveit a nemzetiségekről. Ha ezt a mozzanatot nem egy mentalitás és egy

reagálásképpen létrejövő ideológia kettősségként értelmezzük, akkor nem lehetjük meg a nagyobb rejtély magyarázatát: Horvát és Vitkovics tartós és meleg barátságát. Számomra igazából ezek, az eszme- és ideológiatörténet eszközeivel körülírható kérdések jelentették volna a problémát — s ezért is fájjalom, hogy Szalai Anna nem látszott tudomást venni Margócsy István szempontrendszeréről (pl. *Révai Miklós és a magyar nyelvtudomány önállósulása*. ItK 1987/88. 4.; *A Révai-Versey-vita eszme- és kultúrtörténeti vonatkozásai*. In *Klasszika és romantika között*), noha ez sokat segíthetett volna a kontextus észlelésében és érzékelésében. Ekkor lehetett volna igazán beszédes az a következtetés, ami a könyvből az adatok szintjén gyönyörűen kirajzolódik; Kazinczy ún. triászra nem három emberből állt és nem Kazinczy hozta létre (243–283.). Nyilvánvaló, hogy a hagyományos irodalomtörténeti elnevezés egy eszmetörténeti konstrukció eredménye: bizonyos embereket kiugratni, másokat háttérbe szorítani igyekezett ez a szemlélet. Ráadásul a magyar irodalom a felvilágosodás kora óta hármas csoportozatokba merevítettett — gondoljunk a deákosoktól kezdve az *Uránia* állítólagos három szerkesztőjén át éppen erre a pesti triászra. Ezt a sterilizált szoborcsoport-sorozatot Toldy szentesítésével vette át a köztudat, noha a gyökerei szintén itt lehetnek Horvát körül (vö. 265., 270.). S mi mindennek lehet még itt az eredete ... Ezt valószínűleg csak akkor fogjuk megtudni, ha valaki — akár éppen e monográfia szerzője — alaposan és a problémákra érzékenyen újra végiggondolja a könyv témáját.

Szilágyi Márton

BALASSA PÉTER: A LÁTVÁNY ÉS A SZAVAK

Esszék, tanulmányok 1981–1986. Bp., Magvető Kk. 1987. 243 [1] l.

Egy jócskán megkésített recenzió abban a helyzeti előnyben van, hogy esetleg számításba tudja venni a könyv megjelenése óta eltelt időt. Mérlegre teheti, hogy mennyit avult, mennyit érett, mennyit erősödött a könyvben foglalt esszék gondolatrendszerre. És jelentős évek múltak el: ha nem ragaszkodunk ahhoz a fikcióhoz, hogy az uralkodó eszmék és a politika hullámvásai

teljességgel kizárhatók az irodalomkritikai tevékenységből, akkor azt kell mondanunk, hogy ezek az évek a kritika életében is legalább duplán számítanak.

Az első és teljességgel praktikus észrevétele a mai olvasónak nosztalgikus lehet. Bizony, manapság már alig van esélye egy ilyen vegyes tartalmú kritikai tanulmánykötet közreadásának, ahol a szövegeket első